
В. М. Полішук

ПСИХОЛОГІЯ
ПЕДАГОГІЧНОГО ПОВСЯКДЕННЯ:
реальність і міфи

Суми
Університетська книга
2012

УДК 371.2:159.923.2
ББК 74.200+88.8
П 50

Рекомендовано до друку вченою радою Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Протокол № 4 від 28 грудня 2011 р.

Рецензенти:

Я.О. Гошовський, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Волинського національного університету ім. Лесі Українки;

О.І. Курок, доктор історичних наук, професор, ректор Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

Поліщук В. М.

П 50 Психологія педагогічного повсякдення: реальність і міфи : [науково-популярне вид.] / Валерій Миколайович Поліщук. – Суми : Університетська книга, 2012. – 152 с.

ISBN 978-966-680-617-1

Аналізуються взаємини суб'єктів навчально-виховного процесу (педагогів, батьків, молодших школярів, підлітків, юнаків) 1990-х років – початку XXI ст. У підлітковому та юнацькому віці виокремлені типові симптоми нормативних підліткової та юнацької криз, кризи «входження в дорослість» (окремо у хлопців і дівчат), а також симптомокомплекс ненормативних криз.

Для читачів, яким небайдужа сучасна навчально-виховна проблематика.

УДК 371.2:159.923.2
ББК 74.200+88.8

ISBN 978-966-680-617-1

© Поліщук В. М., 2012

© ТОВ «ВТД “Університетська книга”, 2012

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. Психологія повсякденної педагогічної діяльності	8
1.1. Звідки виникли проблеми і що з ними робити?	8
1.2. Нариси про повсякденну педагогічну діяльність: часто – маловтішні	21
1.3. Інтелектуальна поляризація суб'єктів навчання і виховання, або від «дестабілізації педагогічної діяльності» до «дестабілізації державної»	29
1.4. Професійна і побутова діяльність учителів, або передусім про вчителів-жінок	35
1.5. Соціальні індивідуальні ролі вчителя, або про його обов'язки і авторитет	43
1.6. Відверті суб'єктивні негативні вияви, або про «нервозність» учителя	56
Розділ 2. Стереотипи в навчанні і вихованні	62
2.1. «Зайнятість батьків», або про сумнівні батьківські виправдання	62
2.2. «Нівелювання вічних моральних цінностей, які насправді лише зміцнюються, а також про педагогічний «вождизм»	71
2.3. «Лідери-організатори», проте лідери бувають різними	80
2.4. «Психологія для всіх», а не для кожного	84
Розділ 3. Дитинство і віковий розвиток	94
3.1. Спочатку про дитинство	94
3.2. Молодший шкільний вік, або про неприпустимість авторитаризму	98
3.3. Підлітковий вік, або про його неоднозначні і суперечливі тлумачення	104

3.4. Юнацький вік, або про його найближчі вікові та особистісні перспективи	112
3.5. Симптомокомплекси вікових нормативних криз у підлітковому та юнацькому віці	116

Розділ 4. Симптомокомплекси ненормативних криз:

ще один стимул для самовдосконалення	123
4.1. Віртуальне світосприймання, або «мені так здається»	124
4.2. Брутальні словесні штампи, або «нічого голос подавати» ...	129
4.3. Злісні навмисні вчинки, або «я вам покажу!»	132
4.4. Максимальний зиск, або «не про вас йдеться»	134
4.5. «Купи-продай», або «нехай інші працюють»	137
4.6. Інфантилізм, або «мені все одно»	139
4.7. Кримінальні уявлення, або «закінчуй базар»	141
4.8. Соціальний «дебілізм», або «я сказав», «ти що, не зрозумів?»	144
Післямова	147
Література	149

ПЕРЕДМОВА

Нестабільна сучасна навчально-виховна ситуація стала настільки звичною для основних учасників навчально-виховного процесу – учителів, молодших школярів, підлітків, юнаків та їх батьків (далі в тексті – *суб'єктів навчання і виховання*, або *суб'єктів*), що вони прагнуть не стільки її змінити, скільки до неї пристосуватися, мотивуючи це різними сучасними негараздами (соціально-політичними, економічними тощо). Її несприятливий зміст полягає передусім у занедбаності організованого соціального впливу [13; 15], а також у домінуванні в суб'єктів взаємної байдужості, знівельованого інтересу до результатів навчання і виховання як наслідку, зокрема, деформованого суспільного ставлення до інтелектуальної діяльності. Ми й досі відчуваємо наслідки зневажливого ставлення до вчительської праці, що успадкували від радянських часів, яке виявляється в неналежній матеріальній винагороді праці вчителя, у негативному ставленні до нього учнів та їхніх батьків, його беззахисному становищі.

У 1990-ті роки, уже в пострадянські часи, педагоги опинилися на межі фізичного виживання, що певною мірою змінило, а то й деформувало їхні духовні пріоритети.

Часто лише з часом історія може довести правильність позиції когось із суб'єктів, що в педагогічній діяльності є типовим явищем, оскільки вчасно переконатися в істинності (хибності) певних педагогічних уявлень, як правило, неможливо, звичайно, крім тих, які відверто суперечать здоровому глузду, проповідують насилля, аморальність, ненависть тощо. Про істинність певних аргументів можна лише висловлювати припущення, спираючись на відповідні знання, досвід, але неможливо бути до кінця впевненими в їх достатності та переконливості, на відміну від медицини, де, як правило, оперативно виявляється правильність або помилковість поставленого діагнозу (в Україні лікарська помилка виявляється

згубною для третини пацієнтів). Педагогічні прорахунки менш помітні, але їх негативні соціальні наслідки обов'язково будуть глобальними [38; 41]. Це стає поштовхом до активного пошуку їх першопричин, які, однак, виявляються набагато пізніше, коли морально постраждалими є не лише безпосередні суб'єкти взаємин, а й їхнє найближче оточення. Як наслідок, у навчально-виховному процесі актуалізується проблема обґрунтованого прогнозу, оскільки існує постійна потреба в локальних або масштабних висновках про особливості вікового розвитку. Саме для цього не вистачає системних конкретних знань про його динаміку на основі зіставлення з конкретними віковими інтервалами. Учителів і батьків цікавлять не загальна характеристика універсалій на зразок «молодший школяр», «підліток», «юнак», а знову ж такі їхні конкретні характеристики, наприклад 9–10, 10–11, 11–12-річного віку тощо. Отже, існує потреба в реальних вікових пізнавальних орієнтирах (симптомокомплексах), які засвідчують вікове місцезнаходження особистості [10]. І такі орієнтири існують! Базові симптомокомплекси, тобто унікальне поєднання типових, супутніх, фонових симптомів, – це вікова адреса особистості, яка відображає адекватну клінічну картину вікового розвитку (розділ 3).

З 1990-х рр. набувають поширення навіть полярні тлумачення навчально-виховної ситуації, наприклад, від тверджень, «молодші суб'єкти стали агресивнішими, жорстокішими» – до їх заперечень. Ця ситуація додатково ускладнюється взаємною неповагою до суб'єктів, директивним спілкуванням, позицією «я завжди правий», відвертим небажанням співпрацювати, конфліктуванням педагогів навіть з тими сім'ями, які готові до компромісної позиції і схильні брати активну участь у розв'язанні навчально-виховних завдань. Також має місце слабко організований перехід від директивної моделі виховання до моделі, яка, начебто, відповідає демократичному суспільству. Її розбудова затяглася, оскільки несформованими були ще й перспективи вищої освіти. Крім того, утрата старих векторів освітнього розвитку, нехай сумнівних, розпорошила навчально-методичний, інтелектуальний потенціал передусім у системі дошкільної і загальної освіти. Як наслідок, загальна невизначеність освітньої ситуації спричинила у всіх суб'єктів взаємну розгубленість, нервозність, від чого глобальні асоціальні процеси, як постійні супутники нашого повсякдення, стали настільки очевидними та небезпечними, що існує реальна небезпека не лише для індивідуального особистісного становлення, а й у цілому для дер-

жавотворення. Зауважимо, що було втрачене найцінніше – історичний час, коли у 1990-ті рр. у значної частини молоді формувалися асоціальні світоглядні уявлення, а в старших поколінь деформувалася вже наявний світогляд, який доти не зазнавав очевидних духовних потрясінь. Це набагато небезпечніше, ніж його заново формувати! Адже значна частина громадян старшого віку перетворилися на мимовільних чи професійних маніпуляторів щодо молодших поколінь, які потенційно є суспільною надією і водночас часто слухняною іграшкою своїх «повелителів», яких такими, можливо, навіть не вважаєш. Навіть – навпаки, протиставляєш себе їм! (Розділ 1).

Вихідною проблемою в розв'язанні сьогоднішніх навчально-виховних негараздів є з'ясування психологічного змісту феномена «дитинство» [16; 40]. Важливо, наприклад, створити вікову періодизацію [24], яка узагальнювала б інтереси окремих психологічних галузей [8], передусім вікової, історичної, а також міждисциплінарні зв'язки, зокрема, психології, юриспруденції, економіки. Слід виявити закономірності вікового розвитку підлітків і юнаків у спільному з дорослими життєвому просторі [2; 3; 11; 14; 34; 44]. Сьогодні мало знати, як уже зазначалося, загальні ознаки окремих вікових періодів. Потрібно мати їх деталізовані характеристики [5], причому не обмежуватися лише шкільним віком, де дослідницькі пріоритети належать дошкільному і молодшому шкільному віку, потім – підлітковому, найменше – юнацькому. Важливо впроваджувати гуманістичні орієнтири в навчанні і вихованні [6; 12; 19; 35] різних вихованців [5; 7; 10; 21–27; 39], актуалізувати інші підходи [42; 43], зокрема генетичний [20]. Однак, навіть тоді в підлітковому та юнацькому віці часто не передбачається виокремлення перехідних (кризових) періодів [25; 29–32], або нормативних криз (13, 17, 23 років), та ненормативних криз зі своїми унікальними базовими симптомами, які активно переживаються особистістю.

Як наслідок, з'ясування психології переживань зазначених криз (симптомокомплексів) разом з історико-психологічним аналізом навчально-виховної ситуації є в нашому посібнику другим сюжетним напрямком викладу інформації.

Можливо, наші висновки про нинішнє педагогічне повсякдення здаються дискусійними чи категоричними, раціональними чи емоційними, однак вони є результатом тривалих спостережень за взаєминами суб'єктів [29–32].

З повагою, автор

Психологія повсякденної педагогічної діяльності

Усі наші часткові фікції
створюють єдину загальну реальність.

Єжі Лей (1909–1966)

Співпраця вчителя і учнів повинна бути таїнством, довірчим процесом, оскільки передбачає інтимно-особистісне спілкування. Однак не завжди педагог уберігає таємницю. І не тому, що не вміє, а тому, що не надає проблемам дітей того значення, яке вони мають для останніх. Не вистачає цілісного бачення зростаючої дорослості. Віра, знання, невігластво настільки переплелися, що педагогічне повсякдення і дитинство стали великими страдниками, які, однак, потребують не жалості, а розуміння і допомоги. Тому незалежно від уподобань їх потрібно зображувати такими, якими вони є, оскільки це об'єктивна запорака об'єктивного аналізу навчально-виховної ситуації.

1.1. Звідки виникли проблеми і що з ними робити?

У вітчизняній школі 1920–1930-х рр. революційний ентузіазм у надії на «кращі» суспільні перетворення започаткував руйнацію емоційних зв'язків між поколіннями, домінування ставлення з боку держави до вчителя як до «засобу навчання і виховання», а не як до людини з її повсякденними проблемами, що породило певні соціальні реалії. В умовах тоталітарного режиму педагоги здебільшого задовольнялися тією роллю, яка була їм нав'язана, оскільки вона гарантувала відносну життєву безпеку, більшість громадян, знекровлених і знедолених Громадянською війною,

прагнула змін не в далекому майбутньому, а негайно, що знайшло вияв у так званій колективізації та прискореній індустріалізації, які ще більше знецінили людське життя, пройшовшись по ньому соціальним «плугом».

На тлі використання насильницької праці, девальвації цінності людського життя, трудовий клич «Даєш!» був однією з безпосередніх причин загибелі педології як науки про дитину, яка заперечувала саму можливість припущення про існування середньостатистичного вихованця (як це схоже на історію про середню температуру в медичній палаті!). Крім того, чи можна вимагати від науки негайних результатів? Потенційно – так. Але що ми маємо на практиці? Незавершені продукти, сурогати, які обов'язково змусять оточення страждати. Соціальна звичка дострокового здати соціальну «новобудову», а потім невизначений час її «добудувати», стала в нас стійкою традицією. Обов'язково має бути практична перевірка, адаптування отриманих висновків, обережність і водночас переконливість пропонуваного прогнозу.

Отож, абстрактні уявлення про тактику навчання і виховання підростаючого покоління, абстрактного вчителя і учнів без урахування комплексу чинників їх життєдіяльності (географічних, побутових тощо) формувалися, зокрема, тоді, коли разом з педологією постраждало дитинство, коли огульно був відкинтий великий емпіричний матеріал з проблем вікового розвитку, унаслідок чого до здобутків радянської педології (і не лише радянської!) тривалий час не зверталися. Це лише один з фактів започаткування в педагогічній діяльності домінування тоталітаризму, який досі істотно впливає на взаємини суб'єктів навчання і виховання. І нічого дивного: старші покоління (молодь 1920–1930-х рр.), як правило, почали активно передавати новітній досвід своїм наступникам. Водночас, закладалися дієві освітні традиції: справді, хіба може людина успішно проживати поза межами спілкування, групи тощо? Зрештою, у педагогічній спадщині сформувався такий навчально-виховний симбіоз, у складових якого розбиратися потрібно обережно і терпляче, щоб серед ідеологічного нашарування не відкинути перспективних ідей. Дійсно, всі наступні роки навчально-вихована ситуація в СРСР визначалася потенційним зіткненням двох військово-політичних систем, жорстким домінуванням ідеологічних догм. Образ спільного зовнішнього ворога справді сприяв консолідаційним процесам, але із закінченням відкритого традиційного протистояння соціалізму і капіталізму

ідеологічні цінності як основа життєдіяльності громадян, які визначали їх ставлення до навколишньої дійсності, стали інформаційною і досвідною базою для власних сумнівів, переоцінки життєвих позицій.

Сьогодні в міжнародних і внутрішньополітичних (у нашій державі) відносинах, на пострадянському просторі відбуваються настільки стрімкі зміни, що життя одного покоління не вистачить для визначення їхнього місця на шкалі історичного часу. Виявилася низка внутрішніх соціальних суперечностей, які раніше перебували в «тіні», часто замовчувалися, а нині стабілізувалися. Як наслідок, деформується осмислення суспільної та індивідуальної навчально-виховних ситуацій, які ускладнилися через втрату звичних ідеалів, перетворення в 1990-ті рр. держави на величезний ярмарок на зразок «купи-продай», стабілізацію в державних освітніх закладах комерціалізації освіти «знизу», що призвело до переоцінки змісту педагогічної діяльності навіть у вчителів-професіоналів.

Інтеграція у світову систему навчання і виховання зовсім не передбачає того, щоб, наприклад, прагматизм, яким славиться і так хвалиться Захід, полонив наше підростаюче покоління, а суцільна комп'ютеризація, що справді є вимогою дня, відтіснила мислячу людину на другий план. Сучасний світ, який асоціюється передусім із західними стандартами, складається переважно з прагматиків, тому інтеграційні процеси здаються природними і перспективними. Однак, прагматизм – це одна з крайностей, яка заводить освіту в безвихідь, а отже, і державу, що представляє інтереси конкретних громадян; це основа для інтелектуального розшарування, тобто джерело соціальної напруженості. Колись громадяни античного Риму вимагали «хліба і видовищ», оскільки рівень матеріального добробуту, який створювався працею рабів, збільшував їх вільний час. Деякі історики називають це однією з причин занепаду Римської імперії. Невміння раціонально використовувати вільний час стало основою лінощів, духовної деградації. Нині, у період інтелектуального розквіту, створеного працею окремих інтелектуалів, сформувалася схожа за змістом історична ситуація, яка потенційно приводить суспільство до занепаду. Чим складніша техніка, тим імовірніша непередбачуваність техногенних катастроф. Не поспішаймо стверджувати, що минуле ніколи не повториться, а небажане ніколи не здійсниться. Про це попереджували ще античні вчені, зокрема Геракліт (544–483 до н.е.), якого сучасники

за соціальний песимізм прозвали «темним». Суспільство ризикує захлинутися в погоні за матеріальним достатком як символом розкоші, у прагненні мати відразу все, до того ж без зайвих трудових зусиль. Для нашої країни ця ситуація є ще більш небезпечною порівняно із західними країнами, оскільки в них давно звичні предмети побуту часто для нас є зовсім новими. Наприклад, звичний сьогодні «ксерокс» у Західній Європі активно використовувався ще з 1939 року. Така гонитва за матеріальними досягненнями спричиняє деградацію багатьох наших громадян, які охоче називають себе прагматиками, проте ніколи не могли похвалитися різнобічними інтересами, високим рівнем співпраці та пізнання навколишньої дійсності, оскільки схильні до отримання негайного результату, передусім у матеріальній сфері, а вже потім – у духовній, коригуючи процес власного пошуку, як кажуть, «по ходу справи». Закономірно, що очевидними соціальними фактами стали відчуженість будь-якої особистості (дорослої і дитячої) від суспільства, інтелектуальне та матеріальне розшарування села і міста, громадян у цілому, стрімка втрата на початку 1990-х рр. психологічною культурою своїх нестійких позицій, але особливо – безцеремонне поширення асоціальних виявів, які зміцнили в морально-правовій свідомості громадян кризові явища:

- 1) нестабільні, або ситуативні (до досягнення 20–25-річного віку);
- 2) нестабільні чи стабільні, що демонструє їх нестійку рівновагу, яка визначає трансформацію свідомості в індивідуалістичну меркантильну або з домінуванням загальнолюдських цінностей (до 35–40 років);
- 3) стабільні, тобто відверте домінування індивідуалістських меркантильних чи загальнолюдських цінностей, що істотно не залежить від особливостей якоїсь нетривалої в часі ситуації (до 55–65 років);
- 4) стабільні чи нестабільні інерційні як результат соціальної розгубленості: діють у межах усталених соціальних норм, однак сумніваються в їх ефективності, що дестабілізує життєдіяльність молодших, які, у свою чергу, звинувачують старших у нецивільності та подвійних стандартах (громадяни, старші за 65 років).

Як наслідок, у всіх вікових групах стабілізувалися протиправні способи задоволення власних потреб, що часто вже не

викликають традиційного громадського осуду. Суспільне виховання знаходиться в стані духовного колапсу, коли будь-які інновації із самого початку приречені на невдачу через духовну деградацію тих громадян, які мають їх професійно реалізувати. Усі суб'єкти не завжди встигають осмислювати швидкоплинні негативні суспільні трансформації, які призводять до розгубленості, нерішучості, зневіри тощо.

Можна безкінечно декларувати загальнолюдські цінності, «щось» вимагати від системи освіти і водночас, наприклад, насичувати телевізійні програми примітивними детективами з демонстративними сценами насилля. Можна безупинно зобов'язувати педагога деклараційними вимогами на кшталт «повинен» і не роз'яснювати конкретних шляхів реалізації поставлених завдань, оскільки для цього передусім тим, хто вимагає, потрібно «бачити» «поле проблеми»: від її першопричин – до прогнозування ймовірних наслідків розв'язання (нерозв'язання). З початку 1990-х рр. відбувається інтенсивна криміналізація молодіжного, зокрема шкільного середовища, яке, потрапивши в систему міжособистісної взаємодії «поруч, але не разом», стало агресивнішим порівняно з минулим «звичним» криміналітетом, руйнація якого спричинила вибух беззаконня. Під натиском негативних чинників соціалізації взаємна незацікавленість, байдужість до навчання і виховання тощо стали такою реальністю, з якою потрібно водночас і рахуватися, і конструювати способи нейтралізації. Наприклад, соціальну значущість професії випускники шкіл вбачають в оперативній реалізації власних вузьких меркантильних інтересів, орієнтації на досягнення швидкого задоволення. Від усталеного ритму побутового життя 1960–1980-х рр. «сьогодні – холодильник, завтра – телевізор...» не залишилося й сліду. Хочеться мати все і одразу, причому часто неважливо – як. Домінує індивідуалістична свідомість, прогресують вузькоegoїстичні, меркантильні настрої, які суперечать вітчизняним національним і культурним традиціям, де пріоритетними завжди були взаємодопомога, щедрість, гостинність (етнопсихологічні особливості), тобто під загрозою опинилася духовна наступність поколінь. Кредо «все дати життю» змінилося на «все взяти від життя». Закономірно, що знецінюється значущість людського життя в громадян будь-якого віку, зростає нездатність і невміння думати про його сенс, прагнення самореалізуватися за рахунок оточення. Співпереживання, бажання допомоги сприймаються часто як

вияв слабкості не тільки молодшими, але й дорослими (як невластивими для сильної особистості). Очевидним фактом є розрив в історичних традиціях, знаннях про теперішнє і минуле держави. Історія СРСР для народжених у 1990-х рр. – це щось на зразок уявлень у старших про царську Росію. Суцільне очорнення історії, яке із середини 1990-х базувалося на пошуку сенсацій, а також на спробі її часто діаметрального перегляду, призвело не просто до втрати ідеалів минулого, нехай навіть на ілюзійних, догматичних основах. У пострадянському просторі виник духовний вакуум, що заповнився ідеями, які, як здавалося багатом, особливо молоді, можуть їх замінити. З цього приводу слід пригадати історію одіозного Білого братства, яке з'явилося на вулицях і замість спасіння людства закликало під страхом аду і вічного прокляття до спасіння особистого [33]. Потім духовний вакуум упевнено перейшов з вулиць у домівки, матеріалізувавшись передусім у руйнівних комп'ютерних іграх, спогляданні сумнівних сторінок Інтернету. Причому близько 40% молодших і старших громадян достовірністю інформації про історичне минуле особливо не переймається, що робить їх слухняними і бездумними виконавцями в зацікавлених осіб. Прагматизм, який культивує індивідуалізм, підриває засади етнопсихології, особливо в містах і, передусім, у мегаполісах, які давно стали «державами» в державі. Протиставляється побутове повсякдення села і міста: ЗМІ, особливо телебачення, преса, пропагують переважно міський спосіб життя, що потенційно не може не викликати соціальної неповноцінності в жителів села (особливо в молоді), а отже – взаємної неприязні. Однак передусім село є духовним оберегом, засобом зв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім. Наприклад, українська народна пісня, авторська пісня зображують сільську домівку, досконалість рідної природи тощо. Важко уявити, щоб такі твори присвячувалися міській квартирі. Це виглядало б досить штучно, оскільки саме село, а не місто завжди було опорою держави в збереженні мови, традицій, соціальної стабільності. Чим далі від мегаполісів, тим більше в селі патріархальних атрибутів. Однак сумнозвісне з 1950-х рр. стирання меж між містом і селом даремно не минулося: консервативні засади села похитнулися, а разом з ними суспільна мораль.

Успішна діяльність учителя – це запорука національної безпеки, соціальної стабільності, економічного добробуту в умовах глобалізації як гострої планетарної конкуренції між державами і